

Угорський фактор в українсько-польських відносинах у 1943–1944 рр.

Досліджуючи витoki та причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни, історики відзначають значний вплив зовнішніх чинників на його інспірування та ескалацію. У вітчизняній історіографії коло позадієвих сил, причетних до загострення відносин та роздмухування вогнища протистояння між поляками та українцями на Волині, Галичині та Закерзонні, традиційно обмежується нацистською Німеччиною та СРСР в обличчі радянського партизанського руху. Однак поряд із цим у тіні залишається фактор присутності угорських окупаційних частин на головних ареалах другої українсько-польської війни (термін В. В'ятровича [1]), який відіграв неоднозначну роль у польсько-українських відносинах. У 1943-му – на початку 1944 р. на Волині та південному Поліссі дислокувалися 7-й та 8-й угорські корпуси, які виконували окупаційні та охоронні функції у німецькому тилу, вели боротьбу проти партизанських рухів, а навесні 1944 р. на Східний фронт у Галичину була введена 1-ша угорська армія, яка до осені 1944 р. спільно із частинами вермахту вела оборонні бої в Карпатах проти радянських військ, що наступали.

У польській історіографії вплив угорського фактору на перебіг українсько-польського протистояння в роки війни аналізував відомий історик цієї проблеми Г. Мотика [10, 376–383; 11, 31–33; 12, 271–280]. Історик стверджує, що в політичному аспекті, попри вимушений союз із Гітлером, угорські військово-політичні кола виступали за відновлення кордонів довоєнної Польщі, у тому числі повернення до її складу Галичини та Волині, а тому всіляко підтримали польську сторону в міжнаціональному конфлікті з українцями. У роки війни Будапешт намагався грати роль адвоката перед Берліном у польському питанні і навіть кілька разів порушував перед гітлерівським керівництвом питання про відновлення незалежності Польщі (останній раз у лютому 1942 р.).

Окрім цього, угорський уряд за спиною німців підтримував таємні контакти з польським еміграційним урядом у Лондоні, сподіваючись за його посередництва налагодити зв'язки з англо-американськими союзниками та вивести країну з війни. Угорщина довгий час утримувала на своїй території в таборах інтернування велику групу польських біженців (до 15 тис., з яких 6 тис. військових), що перебравися сюди восени 1939 р. після поділу Другої Речі Посполитої між Німеччиною та СРСР [8]. Нею ж проходила одна із головних зв'язкових і кур'єрських ліній польського підпілля, а в Будапешті в 1943 р. була створена законспірована база

АК, командування якої планувало за підтримки угорських військових розгорнути тут свої підрозділи (3–4 батальйони) для походу в Західну Україну в разі вибуху тут загальнопольського повстання [6, 179–189].

Водночас, усвідомлюючи загрозу поширення комуністичної експансії на Захід після серії перемог Червоної армії у 1943 р., угорські військові кола, пов'язані з прозахідним курсом політики уряду М. Каллаї, що намагався вивести країну з війни шляхом переговорів із англо-американськими альянтами, намагалися нейтралізувати антиугорську діяльність антикомуністичних рухів Опору на території дислокації угорських частин для спільного протистояння СРСР. Відповідно до тактичної схеми, що її прийняло угорське командування та підтримав уряд М. Каллаї у 1943 р., угорські окупаційні війська, які перебували на радянській території, задля збереження власної боєздатності та сил повинні були уникати сутичок з антикомуністичними партизанськими формуваннями поляків, українців та росіян, укладаючи з ними договори про ненапад, домовляючись про обмін військовополоненими та постачаючи їм зброю, амуніцію й медикаменти [9, 307–308]. З цією метою командування угорських військ на Східному фронті в 1943–1944 рр. ініціювало, зокрема, переговорний процес із представниками УПА й АК на території України та Польщі, а також із сербськими четниками Драже Михайловича на Балканах.

Феномен замирення угорських окупаційних військ із небільшовицькими рухами Опору був безпосередньо пов'язаний із небажанням угорської військово-політичної еліти розпорошувати військовий потенціал власної країни у війні на Східному фронті та водночас із фатальною неможливістю вирішити питання щодо репатріації угорських експедиційних сил із радянської території в Угорщину через непоступливу позицію Німеччини. За цих умов тактика максимально можливого уникання конфліктів із місцевими партизанськими формуваннями для збереження власних сил залишалася єдиною рятівною лінією поведінки угорських окупаційних військ у 1943–1944 рр.

Перші контакти між представниками угорської військової розвідки та командуванням АК вдалося досягнути у вересні 1943 р. на Волині. Тоді під час зустрічі начальника відділу 1-Б штабу угорських окупаційних військ на території України полковника Є. Падані та локального командувача АК М. Карашевича було досягнуто угоду про припинення збройного протистояння між двома арміями [14, 221].

9 листопада 1943 р. один з командирів АК, генерал Ровецький, надіслав до польського еміграційного уряду в Лондоні розроблений ним план можливості використання угорських військ для окупації Західної України. У ньому, зокрема, зазначалося, що у випадку вторгнення радянських військ на територію колишньої Польщі, львівський регіон стане найтяжчим для його утримання з боку польського націоналістичного підпілля. У зв'язку з цим пропонувалося використати угорську армію для здійснення тимчасової окупації території Західної України з наступною

передачею її полякам. У проекті польського генерала передбачалося негайно увійти в контакт з угорським урядом та військово-політичними колами для здобуття їх підтримки у справі окупації терену Галичини. Відповідальним за це мав бути призначений комендант бази АК у Будапешті А. Сап'єга («Токай»). Поряд із цим пропонувалося організувати на території Угорщини за сприяння угорського вищого командування польський легіон, що мав взяти участь у зайнятті території по лінії Борислав–Львів. Передбачалося також здобути підтримку у справі постачання угорськими військами, що відступали, зброї для відділів АК на території Галичини [7, 292].

Виконуючи завдання керівництва, 5 листопада 1943 р. комендант бази АК у Будапешті А. Сап'єга («Токай») зробив спробу зав'язати контакти з вищим командуванням угорських королівських збройних сил. За сприяння полонофіла угорського графа С. Бадені він зустрівся з начальником угорського генштабу генерал-полковником Ф. Сомбатхеї. Під час рандеву, що тривало близько години, польський військовий емісар намагався вирішити такі питання: 1) заручитися підтримкою командування угорської армії у справі таємного постачання підрозділам АК певної кількості угорської легкої зброї та амуніції; 2) з'ясувати ставлення угорського командування до можливості таємного формування на території Угорщини окремих військових підрозділів АК зі складу інтернованих польських офіцерів та вояків (3–4 тис.); 3) прозондувати можливість здійснення угорськими військами тимчасової окупації території Західної України у випадку поразки вермахту на Східному фронті для наступної передачі цих земель полякам. Під час розмови з польським емісаром угорський генерал відмовив у постачанні відділів АК зброєю та амуніцією, пояснюючи її нестачею в угорській армії. Щодо другого питання Ф. Сомбатхеї зазначив, що в польсько-угорській таємній військовій співпраці ще не досягнуто необхідного рівня відносин для формування польських збройних сил на території Угорщини. Він зауважив, що угорська дружба з поляками коштує дуже дорого для Угорщини в умовах німецького тиску. Незважаючи на це, Ф. Сомбатхеї виявив зацікавленість у співпраці угорської армії з АК і призначив для утримання постійного контакту з польськими військовими представниками відповідних офіцерів 2-го відділу (розвідка та контррозвідка) угорського генерального штабу [7, 201–205].

13 листопада 1943 р., намагаючись заручитися підтримкою неофіційних угорських політичних кіл із ряду питань, польський емісар А. Сап'єга зустрівся з С. Бетленом, що був персонально наближеним до регента М. Горті і мав великий вплив на угорську урядову політику. Граф погодився переговорити з генералом Ф. Сомбатхеї щодо таємного постачання підрозділам АК угорської зброї на території Польщі. Окрім цього, він зазначив, що формування польських військових підрозділів на території Угорщини є цілком реальною справою. Щодо можливості здійснення угорськими військами тимчасової окупації Західної України С. Бетлен зазначив, що у випадку просування радянських військ на захід угорські збройні сили

будуть обороняти тільки лінію Карпат і не більше. При цьому він зауважив: у тому разі, якщо функція угорських військ має звестися до стримування антипольських елементів у регіоні (малися на увазі українці), то він не виключає можливості такої польсько-угорської співпраці. Колишній угорський прем'єр-міністр у душі міжвоєнної польсько-угорської дружби висловився за необхідність відновлення в майбутньому спільного угорсько-польського кордону [7, 205–208].

Однак встановити дієві контакти між представниками польського еміграційного уряду в Лондоні й угорськими військово-політичними колами в 1943–1944 рр. так і не вдалося. Незважаючи на прихильність гортистської владної еліти до поляків, сподівання польського підпілля на активну підтримку своїх планів з боку угорського керівництва не виправдалися через перманентний тиск з боку Берліна, загрозу німецької окупації Угорщини та швидке просування радянських військ на захід. Як підсумував результати таємних польсько-угорських переговорів у своєму піврічному звіті до еміграційного уряду в Лондоні командувач АК генерал Б. Коморовський від 1 березня 1944 р.: «У переговорах, що відбулися, окрім прихильних слів на нашу адресу, не здобуто нічого конкретного» [7, 316].

Водночас угорці були вкрай не зацікавлені у збройному протистоянні зі збройними силами польського підпілля та АК на території Західної України. Застосовуючи тактику таємної воєнної дипломатії, угорські представники регулярно вступали у мирні контакти з різними національними рухами резистансу з метою досягнення домовленостей про ненапад. На початку 1944 р. угорське командування, реалізуючи цю тактичну лінію, уклало локальний пакт про ненапад з командуванням АК в окрузі Станіславів [7, 316].

Водночас влітку–восени 1943 р. на Волині та південному Поліссі, де дислокувалися частини 7-го та 8-го угорських корпусів, стихійно зародився переговорний процес з окремими загонами УПА, у результаті чого було досягнуто таємних усних домовленостей про ненапад, обмін військовополоненими, зброєю та продовольством. У вересні 1943 р. ініціативу низових військових структур підхопило вище командування обох армій, унаслідок чого було укладено так званий Волинський договір про ненапад між УПА-«Північ» та угрупованням угорських військ у регіоні. За підсумками низки наступних зустрічей між представниками сторін восени 1943 р. було досягнуто домовленості про проведення переговорів між делегацією українського самостійницького руху (М. Луцький, Є. Врецьона, І. Гриньох) та угорськими військово-політичними колами в Будапешті за участю начальника генерального штабу Ф. Сомбатхеї та радника МЗС Угорщини Д. Шаї, що відбулися у середині грудня 1943 р. У ході зустрічі в усній формі окреслено головні пункти повстансько-угорського перемир'я («джентльменський пакт») і визначено напрями подальшої співпраці двох сторін на антибільшовицькій основі, зокрема обговорено політичні перспективи відносин між майбутньою незалежною Україною та Угорщиною [3, 9].

Під час українсько-угорської зустрічі в Будапешті обговорювалося також

питання українсько-польських міжнаціональних відносин. Угорські військові представники, негативно оцінюючи українсько-польський міжетнічний конфлікт на території Західної України як фактор, що суттєво послаблював два антикомуністичні рухи Опору в Східній Європі – польську АК та УПА, запропонували своє посередництво у проведенні переговорів між делегатами ОУН(б) та польського підпілля. Зокрема, угорці підкреслили, що вони надають великого значення подібному договору і впевнені, що їхнє посередництво в українсько-польських переговорах дасть позитивні результати. Представники ОУН(б) відповіли, що подібні переговори вже проводяться, однак у зв'язку зі значними територіальними претензіями поляків, домовитися з ними складно. Зі свого боку угорські делегати запропонували допомогу в налагодженні зв'язку Проводу ОУН(б) із представниками польського еміграційного уряду в Лондоні для досягнення взаємної згоди. Однак оунівські представники відхилили посередництво угорців, покликавшись на те, що керівництво ОУН(б) очікує завершення чергового раунду українсько-польських переговорів [15, 83].

Переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на території Західної України наприкінці 1943-го – початку 1944 р. активно відстежувало також польське підпілля в краї. Зокрема, у звіті командувача АК генерала Б. Коморовського до польського еміграційного уряду в Лондоні від 1 березня 1944 р. зазначалося, що українські повстанці уклали таємний договір з угорськими військами. Останні погодилися постачати УПА зброю й амуніцію та забезпечити притулок українським утікачам в Угорщині, отримавши натомість вільний пропуск через територію, контрольовану УПА, в Угорщину [7, 316].

Після березневої окупації Угорщини частинами вермахту в 1944 р. відносини між УПА та угорськими військами кардинально змінилися. Наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. новий угорський уряд мобілізував і відправив на Східний фронт у південну Галичину 1-шу угорську армію (136 тис. осіб.), окремі частини якої змушені були вести бойові дії і проти українських повстанців.

Водночас однією з причин загострення українсько-угорських відносин у Галичині був також вплив на угорське командування з боку польського підпільного руху, вороже налаштованого щодо українців. Безперечно, угорські війська підтримали польську сторону в локальній українсько-польській війні в Галичині у 1944 р.: вони цілком дружельно ставилися до польського населення і часто захищали польські села від збройних нападів українських боївків, допомагаючи полякам у виїзді на Захід. Як зазначалося у польських «відомостях зі східних земель» за травень 1944 р.: «поляки почуваються у безпеці тільки там, де є угорські війська» [5, 1078].

У свою чергу польське підпілля намагалося використати угорські війська для здійснення відплатних акцій в українських селах, провокуючи угорців на проведення пацифікацій проти українського населення та загонів УПА. В одному з підпільних звітів ОУН(б) з терену Станіславівщини за березень–травень 1944 р.

з цього приводу зазначалося: «Поляки ворожо настроюють мадярів до українців. Вони подають їм, що українські партизани – це малі банди, які тільки грабують і палять польські села, а самих поляків убивають. Також подають мадярам дані про мнимі вбивства мадярів українськими партизанами. Докладно інформують мадярів про наш рух. Під впливом цього почали мадяри на спілку з поляками переводити ревізії й арештування українців» [19, 15; 16, 185].

Більше того, з відома й за активної співучасті угорських військових поляки почали організовувати спеціальні ліквідаційні загони для здійснення нападів на українські села. У квітні–травні 1944 р. такі напади було здійснено на села Посіч, Стару Лиску, Тисів, Купчаківку, Угринів-Горішній та на м. Товмач. Окрім цього, спільно з польською допоміжною поліцією та німецькими військами у квітні 1944 р. угорські гонведи спалили кілька сіл на Долинщині: Старий Мізунь (1–5 квітня), Копанки (11–15 квітня), Кропивники (17–22 квітня) [19, 15, 16, 24].

У ГДА СБУ зберігся «протокол з німецько-мадярсько-польської акції на Кропивник в днях 17, 18, 19, 20, 21 квітня 1944 р.», який подає детальний опис проведення спільної антиукраїнської акції трьох сил. Під натиском ворожих військ невелика боївка ОУН(б) під керівництвом «Бурлая» (10 осіб), яка перебувала в селі, змушена була відступити в ліс. Унаслідок акції було спалено понад 340 господарств, вбито дві особи і забрано як заручників 30 осіб, яких згодом розстріляли [18, 157].

20 квітня 1944 р. у результаті нападу добре озброєного загону УПА на угорський підрозділ у с. Сівці-Калуській гонведи відступили до Калуша, де, роздавши зброю місцевим полякам, спільно відбили повстанський напад і провели жорстоку пацифікацію села [13, 74].

У травні 1944 р. повстанська сотня під командуванням Л. Гринішака («Довбуша») здійснила напад на німецько-угорський гарнізон у с. Жаклі на Долинщині, який систематично при допомозі місцевого польського населення здійснював каральні та грабіжницькі акції проти українського населення навколишніх сіл. Під час бою було вбито вісім гонведів і три німці, а рота угорців (134 особи) у повному озброєнні здалася у полон. Втрати УПА склали один вбитий і чотири поранені. Всіх полонених угорців повстанці відпустили на волю [2, 13, 472].

Намагаючись нейтралізувати угорські війська під час збройних акцій польських ліквідаційних загонів АК на українські села, на початку травня 1944 р. представники Станіславівського інспекторату АК провели переговори зі штабом 18-ї угорської резервної дивізії у с. Старому Лисці Станіславівського району. За результатами зустрічі, у якій з польської сторони брали участь комендант інспекторату АК Сансядек («Ага») та місцевий комендант АК «Надей», а з угорської – три офіцери, польським ліквідаційним загонам було надано право здійснювати необмежену кількість збройних нападів на українські села, в яких дислокувалися угорські війська. При цьому останні залучалися до реквізиції продовольства й майна у населення та прикриття польських акцій. Згодом про досягнуту домовленість

було поінформовано командування Станіславівського військового округу АК, у результаті чого наприкінці травня 1944 р. у Станіславові відбувся другий раунд переговорів з угорським командуванням, на яких були присутні представник штабу Станіславівського округу АК «Карась», шеф інформації тамтешнього інспекторату АК Островський («Шашек») та капітан угорської армії Гаде. За наслідками рандеву польське підпілля отримало карт-бланш на здійснення збройних нападів на українські села при повному сприянні угорських окупаційних військ. Зі свого боку представники АК зобов'язалися видавати угорським військовим осіб, які виявляли вороже ставлення до угорської армії [5, 1128–1132].

Попри негативний вплив польського фактору на українсько-угорські відносини, ставлення угорських військ до мирного населення в різних регіонах Галичини було неоднаковим. Зокрема, відносно лояльність до українців проявляли військовослужбовці дислокованої на Стрийщині 20-ї угорської піхотної дивізії, що була у складі 1-ї німецької танкової армії [20, 9, 31; 16, 220].

В умовах погіршення відносин між УПА та угорськими військами на Галичині та дедалі активнішого втягування останніх у польсько-український конфлікт на боці поляків у середовищі організаційних центрів ОУН(б) було розроблено низку інструкцій, які були спрямовані на те, щоб залучити окремих бойових командирів УПА та місцевих провідників ОУН до переговорів з угорськими військами задля здобуття додаткової зброї, амуніції, технічного обладнання, медикаментів, укладення локальних договорів про нейтралітет і ненапад, координації бойових дій проти більшовиків. Хоча вони й суперечили наказу Проводу ОУН(б), виданого на початку 1944 р., про заборону місцевим штабами УПА та нижчим проводам ОУН проводити політичні переговори із представниками інших народів і держав [21, 4], однак були спрямовані більше на нормалізацію повстансько-угорських військових відносин на місцевому рівні, аніж претендували на вирішення важливих політичних проблем у відносинах між двома народами, у той час, коли покращити їх на вищому офіційному рівні не вдавалося через сильний німецький вплив.

В одній з інструкцій [17, 4], що побачила світ наприкінці весни – на початку літа 1944 р., містилися детальні вказівки та рекомендації низовим структурам підпілля ОУН та штабам УПА щодо відносин і переговорів з угорськими військами. Зокрема, у документі особлива увага зверталась на загрозу зриву українсько-угорських переговорів через втручання третьої сили – поляків. Тому при спілкуванні з угорськими офіцерами потрібно було з'ясувати факти існування спроб з боку польського підпілля встановити контакти з угорцями та про їх конкретні результати [4, 64–71].

Загалом документи інформативного й інструктивного типу відіграли велику роль у налагодженні мирних контактів між представниками УПА-«Захід» та 1-ю угорською армією на території Галичини. У результаті вжитих заходів для нормалізації відносин між угорськими військами та повстанськими силами на території Галичини, за даними польського підпілля, на території сіл Завадки,

Мислова, Середнього Угринова та Рип'янки на Калушині у середині червня 1944 р. спостерігалася співпраця між відділами УПА та угорськими військами. Зокрема, у повідомленні східної секції департаменту інформації та преси делегатури польського еміграційного уряду в краї за 16 червня 1944 р. зазначалося, що вихідці із Закарпаття, які перебували в угорській армії, нав'язували контакт і працювали разом з українськими повстанцями. Водночас повідомлялося, що один із командирів УПА у формі угорського капітана (очевидно, зв'язковий старшина УПА при угорській армії А. Дольницький) на військовій машині перевозив за згодою угорського командування амуніцію зі Львова до с. Мислова для потреб УПА [13, 161].

Унаслідок «дипломатичної» роботи зв'язкових старшин УПА в штабах 1-ї угорської армії та її окремих частин наприкінці травня – на початку червня 1944 р. було значною мірою відновлено утрачені зв'язки з угорськими офіцерами та реанімовано стан перемир'я в українсько-угорських відносинах. У червні–липні 1944 р. внаслідок переговорів на нижчому та вищому рівнях між командуванням УПА та угорської армії було укладено серію угод про ненапад та співпрацю на антибільшовицькій основі, якими було фактично усунуто вплив чинника польського підпілля на українсько-угорські відносини, зокрема досягнуто домовленості про відмову угорських військ брати участь у нападах на українське населення та УПА і прикривати антиукраїнські акції поляків [3, 9]. Хоча процес урегулювання відносин між штабами з'єднань, частин і підрозділів 1-ї угорської армії та польовим командуванням УПА-«Захід» на локальному рівні на Галичині затягнувся на різних теренах до кінця літа – початку осені 1944 р., у наявних архівних матеріалах немає свідчень про спільні угорсько-польські акції проти українського населення та УПА у цей період.

Таким чином, вплив угорського фактору на українсько-польські відносини в 1943–1944 рр. проявився у двох протилежних тенденціях. З одного боку, у ході активізації угорської політики замирення із антикомуністичними рухами Опору на території Східної Європи, у 1943-му – на початку 1944 р., набула поширення практика встановлення контактів угорського-політичних кіл із командуванням АК і УПА та проведення переговорів про ненапад і співпрацю на антибільшовицькій основі. Попри існування сталих полонофільських державних традицій, гортистська військово-політична еліта не пішла на відкриту співпрацю з польським підпіллям, у тому числі й через українське питання, зважаючи на обмежені можливості для зовнішньополітичного маневру офіційного Будапешту в умовах перманентного тиску з боку Берліну. Більше цього, під час переговорів на вищому напівофіційному рівні з представниками українського визвольного руху в столиці Угорщини у грудні 1943 р. з угорської сторони була зроблена пропозиція посередництва у налагодженні мирних контактів і проведення переговорів між УПА та АК, яка, утім, не була підтримана українською стороною.

З іншого боку, весною 1944 р. на території Галичини угорський фактор мав

значно негативніший вплив на польсько-українські відносини, ніж на Волині та південному Поліссі, що стало однією з причин загострення стосунків між двома народами і призвело до додаткових зіткнень. Водночас навесні 1944 р. між загонами УПА-«Захід» і частинами 1-ї угорської армії розпочався збройний конфлікт, який в окремих місцевостях тривав аж до кінця літа 1944 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В'ятрович. – К. : Києво-Могилянська академія, 2011.
2. Нескорена Долинщина : Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / упоряд. М. Борис. – Івано-Франківськ : нова зоря, 2002.
3. Пагіря О. Відносини між ОУН(б) і УПА та збройними силами Угорщини в 1942–1945 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Олександр Пагіря; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013.
4. Патриляк І. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ / Іван Патриляк, Олександр Пагіря // Сторінки воєнної історії. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 64–71.
5. Польша та Україна у тридцятих і сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Ч. II. – Варшава. К., 2005.
6. Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego / pod red. Kr. Komorowskiego. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza, 2001.
7. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. III : kwiecień 1943 – lipiec 1944 / Studium Polski Podziemnej. – Londyn, 1976.
8. Fai-Podlipnik Judith. Hungary's relationship with Poland and its refugees during World War II [Electronic resource] // Southeastern Louisiana University // East European Quarterly. 200/ – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_7063/is_1_36/ai_n28129483
9. Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second World War. With a foreword of C. A. Macartney / N. Kállay. – New York : Columbia University Press, 1954.
10. Motyka G. Wojska Węgierskie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1941 – 1944 / G. Motyka // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 31–33.
11. Motyka G. Węgrzy a konflikt polsko-ukraiński w latach 1939 – 1953 / G. Motyka // Tygiel Narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. 1939–1953. – Wyd. 1. – Warszawa, 2002. – S. 376–383.
12. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii ; Instytut Studiów Politycznych PAN / G. Motyka. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006.
13. Ziemie wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj: kwiecień–lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie: Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Kosecki – Warszaw; Pułtusk; Kielce, 2006.
14. Ungváry Krisztián. A magyar honvedség a másodíc világháborúban / Krisztián Ungváry. – Budapest : Osiris Kiadó, 2004.
15. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 75135 фп.
16. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71.
17. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 28.
18. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 35.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 133.
20. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 151.
21. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 154.